

Arjan Hoks

Afscheid van Java

Het verhaal van Johannes Hoks:
tabaksplanter, KNIL-sergeant en krijgsgevangene
tijdens de Tweede Wereldoorlog



Karakter Uitgevers B.V.

I.

De Stellingen

Ze zijn onderweg naar de gereedgemaakte stellingen aan Java's uiterste punt van de Oosthoek. Tachtig landstormers heeft de militaire leiding op Oost-Java daarvoor uitgezocht, hoofdzakelijk planters en klein-landbouwers. De mannen zijn uit hun dagelijkse doen en laten op hun plantages geplukt.

Ze hadden geen keuze. Na de Nederlandse capitulatie voor Duitsland in mei 1940 gold in Nederlands-Indië een meld- en opkomstplicht voor weerbare mannen tussen de 16 en 56 jaar met een Nederlands paspoort; tienduizenden dienstplichtige Nederlanders hadden toen al enige militaire oefening gehad. Onder de verzamelnaam 'landstormers' werden ze als reserve aan het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) toegevoegd. Na Pearl Harbor op 7 december 1941 en direct de dag daarop de Nederlandse oorlogsverklaring aan Japan, werden ter versterking van het KNIL 25.000 dienstplichtige Nederlanders gemobiliseerd.⁹

Sergeant eerste klas Johannes Hoks is een van de uitverko-
renen. Toen hij van de mobilisatie-oproep kennisnam stond hij op het punt om, zoals elke ochtend, op een Arabisch paardje zijn ronde te doen over de tabaksplantage nadat hij met de mandoer had overlegd welke percelen deze dag konden worden geoogst. Johannes had nauwelijks tijd om z'n spullen te pakken en afscheid te nemen van z'n vrouw en drie kinderen, en van hun kokkie, baboe, kebon en enkele arbeiders op de plantage. Hij zei dat hij

⁹ De algemene mobilisatie in Indië werd al op 7 december 1941 afgekondigd, meteen na de aanval op Pearl Harbor. *De Garoeda en de ooievaar, Indonesië van kolonie tot nationale staat*, H. Burgers, 2010.

weldra weer thuis zou zijn als het gevaar van een Japanse invasie was geweken; het KNIL stond paraat en was sterk genoeg om de jappen af te schrikken. Zo luidde de officiële geruststelling van hogerhand, maar hij wist wel beter. Ze stonden met z'n vieren voor hem tussen de klapperbomen voor het wit gepleisterde huis aan de Schoolstraat 15 in Djember. Het was een tijdlang doodstil. Z'n vrouw ging het eerst door haar knieën, en Johannes ging met haar mee ondanks zijn stijve leren legerschoenen. Ze omsloot allen in haar armen, die op dat moment een kraal vormden.

Nu zitten ze met hun geweren en bepakking in twee autobussen en rijden door de lome warmte over de bergweg die door het Kali-Baroe¹⁰ voert. Een tropenonweer barst los, de regensluiers doorweken de ransels die boven op de bussen zijn gestapeld. Wanneer de bui is opgehouden, wordt er bij een warong¹¹ langs de weg gestopt. De commandant van hun eenheid – luitenant Joosten, een officier van middelbare leeftijd – beveelt iedereen uit te stappen. Met enige vaderlijke bezorgdheid ziet hij hierop toe. De grote Slors stapt als eerste uit, het bonkige hoofd met het rossige haar en bleke gezicht gebogen boven z'n zware romp. Johannes kent hem van de sociëteit in Djember en van een paar recepties in de residentswoning te Besoeki op Oost-Java; een doorgewinterde planter van vijfenveertig jaar, wiens uitgestrekte plantage bij die van hem in de buurt ligt, aan de oostkant van Djember. Hij is een paar keer bij hem thuis op bezoek geweest om ervaringen uit te wisselen. Een bulderende stem waarin geen spoortje twijfel doorklinkt.

Achter Slors tuimelen de overige mannen in hun kaki uniformen uit de wagens de weg op. Onwennig en ontdaan kijken ze naar de ongewone voertuigen. Europeanen in de tropen reizen nu eenmaal nooit met de bus, hoogstens per trein en dan uitsluitend eerste klas.

¹⁰ Kali-Baroe (of Kalibaroe; Kalibaru) is een onderdistrict van het regentschap Banyuwangi in Oost-Java.

¹¹ Eethuisje, open winkel.

Ze vertreden zich wat rond de bussen, waarvan alle afmetingen zijn berekend op de zoveel kleinere Javanen en andere oosterlingen. Het regenwater sijpelt van de uitrustingen langs de carrosserie naar beneden; damp stijgt omhoog naar de herboren zon. De warmte voelt nu nog klammer aan dan voor de tropenbui.

Slors merkt op dat als ze een paar uur eerder waren vertrokken hun barang¹² op het dak droog was gebleven, en moppert dat iedere burger hier toch weet dat het in de moessontijd 's middags regent.¹³

Sergeant Hoks adviseert 'master Slors' aan zulk ongerief te wennen omdat ze pas aan het begin van de oorlog staan. Hij moet de ongeregelde groep in het gareel zien te krijgen en heeft ze min of meer in de houding gezet.

'Moet een militair de dingen dan per se anders doen dan een normaal mens,' broemt Slors na.

Piet van Steuf, de kleine kranige koffieboer, houdt een fles Java-bier onder Slors z'n neus. 'Hier, drink op en kop dicht. Je bent vanbinnen te droog.'

'Waar heb je die zo gauw vandaan gehaald?' Slors wacht niet op een antwoord en laat het bier in één lange teug door z'n keel glijden, waarna hij een diepe zucht van voldoening slaakt.

Sergeant Hoks knijpt een oogje dicht, letterlijk, de zon prikt in z'n ogen. Hij voelt aan dat dit het verkeerde moment is om de teugels strakker aan te trekken, hoewel hij zich realiseert dat dit binnenkort wel moet gebeuren. Ze zijn immers niet voor de lol van hun plantages gerukt. En hij weet als geen ander dat planters 'vrije jongens' zijn, wars van aanwijzingen laat staan orders van anderen. De gedachte dat de vrijheid ze weleens voor langere tijd ontnomen kan zijn, probeert hij zoveel mogelijk te onderdrukken. Hij wil niet denken aan alles wat hij vanochtend heeft achter-

12 Goederen, bagage.

13 Tijdens de westmoesson kwam de regen aan het einde van de middag in grote, lauwe druppels met bakken naar beneden.

gelaten op de flauwe hellingen van zijn tabaksplantage, die nu onbekommerd liggen te wasemen en te glinsteren in het lome zonlicht.

Een woordenwisseling ontstaat tussen soldaat Slors en Heins, een korporaal halverwege de dertig met een spichtig gezicht en een klein maar tanig postuur, die de ‘doorgewinterde defaitist’ Slors ervan verdenkt ertussenuit te willen knijpen. Gebarend alsof hij een geweer in z’n handen heeft, maakt Heins duidelijk dat ze eerst zullen moeten vechten. Ze gaan naar de stellingen bij Banjoewangi¹⁴ ‘en iedere jap, die met z’n kromme gele poten op Java’s kust durft te stappen, jagen we de zee weer in. En denk eraan, ik houd je op de korrel’.

Heins hanteert een typering van de jap die al voor de oorlog bij menig Nederlander in Indië gangbaar was en ook in westerse oorlogscartoons gebruikt werd om Japanse militairen te representeren, hoewel men de eerste Japanner nog moest tegenkomen die geel is, kromme benen en een aapachtig voorkomen heeft, en een sterke lichaamsgeur verspreidt.¹⁵ En dan te bedenken dat Japan tot in de negentiende eeuw Europese invloed wist te weren, en alléén Nederland toestond om op het eilandje Desjima bij Nagasaki een factorij te stichten; via dit Nederlandse handelsmonopolie kreeg Japan toegang tot de Europese cultuur en kennis, én omgekeerd.

‘Banjoewangi,’ herhaalt Slors, met spot eraan toevoegend dat hij dacht dat hun bestemming geheim was.

Dat is volgens Heins ook zo. ‘Alleen jij en ik weten het,’ grinnikt hij gedwee.

Slors bedankt ‘de snotaap’ voor het vertrouwen en schampert dat ze elkaar over een paar maanden wel nader zullen spreken, in de veronderstelling dat de oorlog dan weer voorbij is.

¹⁴ Nu: Banyuwangi.

¹⁵ *Forgotten Captives in Japanese Occupied Asia*, Karl Hack en Kevin Blackburn, 2008.

War without Mercy: Race & Power in the Pacific War, John W. Dower, New York: Pantheon Books, 1986.

Heins zal zich gerealiseerd hebben dat z'n uitval van daarnet niet zo handig was. Hij is tien jaar jonger dan de Grote Slors, en in de verhoudingen binnen de planterswereld is dat een factor van betekenis. In normale, civiele omstandigheden zou hij Slors niet hebben durven tegenspreken; dat zou anders een negatieve aantekening in menig geheugen hebben opgeleverd. Ze zijn allemaal wat verward, kort geleden nog planters en nu militairen. Het is domweg te heet voor zo'n snelle metamorfose.

Johannes vraagt zich in gemoede af of dit stelletje vrijbuiters überhaupt tot een gevechtseenheid zal komen.

Ze moesten wel, ben ik bang. Het KNIL was voor de verdediging van Nederlands-Indië afhankelijk geworden van burgermilities, zoals het Comité voor Stads- en Landwachten. Door de Duitse bezetting van onder andere Polen, Nederland en Frankrijk kwamen de wapenleveranties vanuit Europa aan het leger in het gedrang en waren er te weinig gekwalificeerde beroepsmilitairen,¹⁶ vooral aan technici was een gebrek; ook veel wapenbestellingen in Amerika bleven uit. De burgermilities waren echter onvoldoende gehard en bewapend voor het uitoefenen van gevechtstaken.

Velen zullen hem straks knippen als ze in een mitrailleursnest door de vijand belaagd worden.

Piet van Steuf probeert het gekrakeel te sussen door met z'n rechterarm een uitnodigend gebaar te maken richting het oosten, alsof ze daar het schijnsel kunnen verwachten dat ze zal leiden en beschermen. Zo kent Johannes hem weer, de gedrongen man die net als z'n koffiebonen op het juiste moment wat rust in de tent weet te brengen.

Vóór hen in een wazig blauw licht rijst het zware bergmassief

¹⁶ Zie o.a. *Reisverslag Burma-Siam: 1942-'45. Een persoonlijk verslag van een KLU officier in Japanse krijgsgevangenschap: ervaringen aan de 'Birma railroad' – constructie van de spoorlijn van Moulmein naar Bangkok*, Jan C. Benschop (1907-1988).

van de Gunung Raung op, met wat noordelijker erachter gelegen de gegroefde Gunung Merapi. De namiddagzon beschijnt de flanken van de vulkanen met verzengende stralen. De tientallen rubber- en koffieondernemingen bedekken de hellingen als een vlekkerige, donzige vacht; ze hebben het oerwoud verdrongen. Beneden strekt zich de vlakke van Kabat uit met haar sawa's, waarop de pas geplante padi¹⁷ hen toeblinkt in een smaragdgroene schittering. Rondom de majestueuze bergen hebben zich vele kleine rotsachtige kopjes gegroepeerd, uitgezaaid bij de veelvuldige uitbarstingen van de grote vulkanen. In een straal van twintig, dertig kilometer rondom dit uitzichtpunt liggen legio cultuurondernemingen, waarvan veel beheerders nu tot deze groep mannen behoren 'en ten oorlog trekken'.

Piet van Steuf houdt hun voor dat als je dit land zo beziet, het toch de moeite waard is om voor te vechten.

Het blijft stil, eenieder antwoordt schijnbaar voor zichzelf.

Piet knikt na een poosje. Voor hem liggen volgens Johannes de zaken eenvoudig; over de puthaak getrouwd¹⁸ met een inheemse schone, geen kinderen, alleen avontuur en plezier, tot nu toe. Overzichtelijker in ieder geval dan voor de meesten hier; vaders van gezinnen die achter zijn gebleven in de vlakten rondom Djember en die nog altijd een stevige band met Nederland hebben gehouden. Het gevoel dat ze hier als een minderheid op een eiland leven, komt nu des te sterker naar boven.

De 'oude garde' van kolonials, die veelal als vrijgezel kwamen, was meer losgeraakt van Nederland en zijn beteugelende banden. Enkele van deze nestors hebben zich vermengd met de inlandse bevolking waaruit allerlei gradaties voortkwamen; het zaad kruipt waar het niet gaan kan. Onder de verzamelnaam 'Indische Nederlanders', 'Indo-Europeanen' of kortweg 'Indo's' hebben hun

17 Ongepelde rijst.

18 Een ouderwetse uitdrukking voor een man en een vrouw die zonder wettig getrouwd te zijn met elkaar samenwonen, veelal schertsend bedoeld.

nazaten een eigen hokje en dito identiteit gekregen. Tussen deze oude koloniale bevonden zich ook ‘verindischte’ types die zich in de bush en dessa’s met hun wonderschone inlandse nyai’s¹⁹ hadden teruggetrokken, zoals de schilder Gauguin op Tahiti, wars van luxe en het societyeventje dat ze eens hadden geleid, nonchalant gekleed in ‘slaapbroek en kebaai’²⁰, getooid met een fez, en zich qua leefstijl voegend naar de inheemse adat²¹. Om de blanke bloedlijn weer wat zuiverder te krijgen en de rangen en standen te herijken, stimuleerde de Nederlandse regering rond 1920 een nieuwe kolonisatiegolf. Nieuwe lichten Europeaanse mannen met hun echtgenotes werden aangespoord hun heil in Indië te zoeken,²² mede om te voorzien in de personeelsbehoefte van de sterk uitbreidende cultuur- en handelondernemingen, en het openbaar bestuur. Johannes en z’n vrouw behoorden tot deze groep emigranten.

Het signaal om te verzamelen weerklinkt. Er wordt een kort appel gehouden. Ze treden brigadegewijs aan en nemen daarna weer plaats in de bussen. De weg voert langs diepe ravijnen, in ontelbare kronkels omhoogklimmend en weer dalend door het oerwoud. Vlinders in bonte kleuren fladderen op uit de randstruiken. Ditmaal kan Johannes er niet van genieten. Het oogt te vredig en te bezadigd, niet in overeenstemming met de chaoti-

19 Minnares, concubine (vrouw die buiten de huwelijkse staat in gemeenschap met een man leeft; in Nederlands-Indië was dat nogal eens de huishoudster, op z’n chic ook wel ‘de ménagère’ genoemd).

20 Uit: *Geschiedenis van Indonesië*, dr. H.J. de Graaf, 1949; *Heren van de thee*, Hella Haasse, 1992.

21 Het samenspel van sociale leefregels, omgangsvormen en traditionele gebruiken; in Indonesië gaat het hierbij om islamitische en pre-islamitische gewoonten en mondeling overgeleverde gedragsregels/gewoonterecht. Het volgen van de adat staat voor welopgevoed en beschaafd gedrag. Ook traditionele kleding, muziek, dans en architectuur vormen onderdeel van de adat. Zie: *Geschiedenis van Indonesië*, dr. H.J. de Graaf, 1949.

22 Na 1900 was er sowieso al sprake van een toenemende instroom van Nederlanders als gevolg van de sterke groei van de plantages, de bijbehorende bedrijvigheid en handel, en de intensivering van het openbaar bestuur.

sche situatie waarin dit eiland momenteel verkeert. Maar de wereld van het oerwoud kent andere wetten en conflicten, en heeft niets te maken met een mogelijke invasie en bezetting door een Japanse krijgsmacht.

Johannes staart een statige Hestia na die boven een ravijn zweeft, nu niet bedreigd door zijn vlindernet en de drang om z'n vlinderverzameling uit te breiden. Vlieg rustig verder, vlinder, mijmert hij, wij zijn hier nu de belaagden.